

3. МОВНО-ПОЛІТИЧНІ УСТРЕМЛІННЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1918–1939 РОКИ)

3.1. Міжнародно-правовий аспект

У момент спалаху Першої світової війни в Угорщині були неабияк напружені стосунки між представниками різних національностей. Після вступу у війну ситуацію ще більше ускладнило те, що уряд Іштвана Тиси одразу ж увів у дію закон № LXIII від 1912 року про здійснення виняткової влади. Представники уряду обмежували діяльність партій, організацій та преси національних меншин. Трансільванію та південну частину країни, які вважалися особливо небезпечними, оголосили військовою зоною із суворим порядком. На територію, пізніше названу Закарпаттям, у вересні 1914 року вторглися російські війська. У грудні вдалося їх відтіснити, однак військові трибунали з обвинуваченням у співпраці з противником часто виносили смертні вироки місцевим жителям. Після повторного російського вторгнення у період від січня по квітень 1915 року ще більше посилилася недовіра до руського населення.

У січні 1918 року президент США В. Вільсон проголосив ідею національного самовизначення як можливого засобу закінчення Першої світової війни. Під впливом цього політична еліта національних меншин, що емігрувала з Австро-Угорської монархії, у квітні 1918 року в Римі скликала конгрес національностей, на якому було проголошено, що представники національностей монархії не хочуть далі залишатися в рамках імперії, а вимагають створення незалежних держав. Одна за другою створювалися еміграційні національні ради, які наприкінці Першої світової війни були визнані державами-переможцями партнерами у переговорах.

Міністерство національностей під керівництвом Оскара Ясі, створене урядом Міхая Каройі, котрий прийшов до влади під час «революції айстр», змогло зробити єдиний конкретний крок: 21 грудня 1918 року парламент прийняв Народний Закон № X «про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині», який вступив у дію 25 грудня. Передбачалось створення так званої автономної «Руської Країни». Перший параграф цього закону проголошував, що «Руській Нації, що живе в рамках Угорщини, належить повне право самоврядування в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови, і то так законодавча влада, як і виконавча, для яких є міродатні постанови, визначені в цьому законі». Згідно з дев'ятим параграфом закону «не русинське народонаселення забезпечуватиметься місцевою адміністративною та культурною автономією». 29 січня 1919 року оприлюднили народний закон № VI про користування самоврядним правом німецького народу Угорщини. У часи правління уряду Денеша Берінкеї, 11 березня 1919 року вступив у дію народний закон № XXX від 1919 року, яким намагалися створити автономну територію під назвою Словацька Країна на північних територіях Угорщини, де проживали словаки. Однак тоді ці території з правової точки зору вже належали до утвореної 29 жовтня 1918 року Чехословацької Республіки.

У січні 1919 року розпочалася окупація сучасної території Закарпаття румунськими та чехословацькими військами. У березні в Угорщині оголосили про створення Угорської Радянської Республіки, однак із точки зору нашого регіону це проголошення не мало суттєвого практичного значення, адже до квітня закінчилася військова окупація Закарпаття. У прийнятій 23 липня Конституції Угорської Радянської Республіки стверджувалося: «Всі нації, проживаючі в Соціалістичній Союзній Республіці Рад Угорщини, вільно можуть користуватися своїми мовами, дбати та розвивати національну культуру» (§84), а «суцільні угорські території, на яких в більшості проживають русини, визнає русинським національним округом» (§87). Конституція таким же чином визнала німецькою національною територією ту частину Угорщини, на якій у більшості проживали німці. Параграф 88 закону декларував, що Соціалістична Союзна Республіка Рад Угорщини не буде чинити опір тим «звільненим територіям, які завдяки своєму населенню та економічній потужності здатні створювати власні, окремі республіки рад, які увійдуть як союзники до Республіки Рад Угорщини». Революційна Урядова Рада 1 серпня 1919 року подала у відставку.

Впродовж січня–квітня 1919 року на закарпатських землях ввели чехословацьку адміністрацію, і таким чином приєднання регіону під назвою Підкарпатська Русь до Чехословацької Республіки, згідно із Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 року, можна було виконати відразу, без перехідного періоду. Починаючи з цього часу питання використання мов та статус проживаючих у країні етносів визначалися чехословацькими законами.

3.2. Національна політика держави

Союзники у договорі про мир внесли розпорядження щодо захисту прав національних меншин. Це зафіксовано і в Сен-Жерменському договорі, укладеному з Чехословаччиною, а також у Тріанонському договорі з Угорщиною. Для нагляду за виконанням мирних договорів 10 січня 1920 року створили Лігу Націй (Народне Об'єднання). У періоді між двома світовими війнами найбільше скарг до Ліги Націй подавали німці та українці Польщі, угорці, які проживали в Румунії та Югославії, поляки Німеччини, німці Чехословаччини та албанці з Греції. Скарги стосувалися, в першу чергу, освіти, аграрної реформи, громадянства та застосування рідної мови.

Договір, що регулює права національних меншин, Чехословаччина підписала 10 вересня 1919 року в місті Сен-Жермен (у чехословацькому законодавстві закон № 508, оприлюднений 31 грудня 1921 року). У 10–13 статтях II розділу цього договору Чехословацька Республіка зобов'язувалася територію, що перейшла до неї під назвою Підкарпатська Русь, організувати як автономну одиницю, яка б мала власне самоврядування, встановити автономні збори, які мають отримати законодавчу владу стосовно освіти, релігії та користування мовами, а також у питаннях місцевої адміністрації. Однак до осені 1938 року Чехословацька Республіка свої зобов'язання щодо автономії не виконала.

Статті 3–6 I розділу договору регулювали питання громадянства. Згідно з ними, Чехословаччина повинна була визнати без заперечень своїми громадянами всіх тих колишніх німецьких, австрійських та угорських громадян, які на момент вступу в силу договору мали право на проживання або проживали на території держави. Стаття 7 встановлювала, що «кожен громадянин Чехословаччини без расових, мовних або релігійних відмінностей рівний перед законом та користується однаковими громадянськими та політичними правами», а також те, що «жоден чехословацький громадянин не може бути обмежений у вільному користуванні будь-якою мовою». Громадяни, що належать до національних меншин, «мають право утворювати за власні кошти благодійні, релігійні або соціальні установи, школи та інші виховні заклади, керувати ними та контролювати, з тим правом, що в них вільно можуть користуватися рідною мовою та віросповіданням». Згідно зі статтею 9, закони мають забезпечити, щоб «чехословацькі громадяни навчали своїх дітей на їхній рідній мові».

Правові відносини національних меншин у Чехословаччині регулював конституційний лист на основі Сен-Жерменського мирного договору. Згідно з §3 конституції, «територія Чехословацької Республіки цілісна та нероздільна», стверджується також і те, що Підкарпатська Русь є «неподільною частиною» країни, яка «набуває найширшої автономії, сумісної з цілісністю республіки». Парламент автономної адміністративно-територіальної одиниці має право ухвалювати власні рішення у мовній, освітній, релігійній справах та у сфері місцевого самоврядування. Конституція 1920 року лише дала обіцянку на створення автономії для закарпатців, однак не здійснила її.

Шостий розділ Конституції «Захист національних, релігійно-конфесійних та расових меншин» проголошував рівність громадян республіки перед законом без мовних, релігійних або расових відмінностей. Він зробив можливим здобуття освіти рідною мовою, передбачив отримання бюджетних грошей рівними частинами, забороняв насильницьку асиміляцію.

Мовні права регулював закон про мови, який був складовою частиною конституції. Згідно з §1, державною та офіційною мовою республіки є «чехословацька мова». Однак така мова насправді не існувала. За задумом «чехословацької мови» стояла ідеологія так званого «чехословакізму». Нові держави, що утворилися на руїнах Австро-Угорської монархії, виникли як національні держави, проте Чехословацька Республіка не була національною державою, адже ні чехи, ні словаки не мали абсолютної більшості у новоствореній державі. Тому була потреба у теорії єдиної чехословацької нації та мови. Едуард Бенеш уже у виданій французькою мовою в 1916 році в Парижі праці висловлюється так: «Чехословаки, або просто чехи, складаються з двох елементів: із семи мільйонів чехів, які проживають у Чехії, Моравії та Сілезії, та з трьох мільйонів словаків, які проживають у північній частині Угорщини, від місця злиття Морави та Дунаю до Верхньої Тиси. [...] Це дві гілки тотожної нації, одна й та ж культура, одна й та ж мова, одна й та ж історія: словацький діалект лише трохи відмінний від чеського». Тобто ідеологічною підставою створення Чехословацької держави була теорія єдиної чехословацької політичної нації, так званий чехословакізм, який був сформульований як чехословацька національна державна ідея. «У чехословакізмі в часи створення

держави безумовно була реальна внутрішньо- та зовнішньополітична функція (наприклад, презентація волі більшості проти неслов'янських меншин, що потрапили до держави в результаті мирової конференції, а у внутрішньополітичному відношенні – ідеологізація безкорисної допомоги чеського суспільства, яке є найбільшою національною спільнотою в державі та ін.). Однак незабаром, після того як чехословакізм став доктриною централізованої національної єдиної держави, він став одним із найбільших бар'єрів упорядкування чехо-словацьких відносин», – стверджує Ласло Сорко.

Згідно з теорією чехословакізму, чехословацька мова має два великі види: західна (чеська) та східна (словацька). У західній половині Чехословацької Республіки (у чеських частинах) побутує один варіант, а в східних (словацьких) регіонах – інший. Отже, чехословацька мова була конструкцією, схожою на найбільшу мову колишньої Югославії. На сербських територіях її називали сербо-хорватською, у хорватській частині – хорватсько-сербською ті південнослов'янські мовні варіанти, які після того, як Югославія розпалася, вважалися двома окремими мовами: у незалежній Сербії державною мовою стала сербська мова, а в суверенній Хорватії – хорватська. Незважаючи на це вони і надалі користуються тією ж мовою, якою користувалися під час існування єдиної південнослов'янської держави. Сьогодні у самостійній Чехії державною мовою є чеська, у незалежній Словаччині – словацька.

Чехословацька нація та мова теоретично складалася з рівноправних чеського та словацького варіантів. Однак насправді у Чехословацькій Республіці у політичному сенсі домінували чехи, бо якщо, наприклад, словацька мова є рівноправним східним варіантом «чехословацької мови», тоді на території Підкарпатської Русі в адміністративній та освітній сферах логічно було б з'явитися цьому східному варіанту вже хоча б тому, що словацька мова, з мовної точки зору, ближча до руської (української), ніж чеська. Однак у Підкарпатській Русі мовою адміністрації та освіти була чеська, а не словацька.

Право національних меншин на освіту рідною мовою формулював також і закон про мови. Стосовно руської мови (у Підкарпатській Русі) §6 гласить, що створений у майбутньому парламент щодо мовних питань може приймати власні закони, а поки в цьому регіоні також потрібно користуватися законом про мови, «беручи до уваги особливі мовні відносини цієї території». Виконавча постанова закону про мови 1926 року повторює те, що міститься в законі, однак гласить, що в регіоні у всіх судах, установах можна подавати документи та заяви руською або малоросійською (українською) мовою. Крім чехословацької державної мови, цією мовою також треба було написати назви офіційних будов та офіційні оголошення.

Закон про мови та інші постанови, що регулюють правила функціонування мов (як, наприклад, урядова постанова № 27 від 1924 року та виконавча постанова мовного закону від 1926 року), наділяли відносно широкими правами тих, хто говорив мовами меншин. Незважаючи на те, що державною та офіційною мовою була чехословацька, закон гарантував право вільного користування мовами, і не тільки в усній, але й у письмовій формі. Наприклад, у тих судових районах, в яких частка представників національної меншини досягала 20%, адміністрування в установах

передбачали також і на цій мові. Ще більш ширші права користування мовами надавав закон про мови на території тих міст та районних судів, де частка представників меншин досягала 50 або 75-відсоткову межу. Там, де частка меншин перевищувала 75%, документи районних рад не потрібно було обов'язково видавати державною мовою, лише в тому разі, якщо хтось із депутатів вважав це необхідним.

Право вільного користування мовами національних меншин належало не тільки приватним особам. Якщо місцезнаходження фірм, підприємств, спільнот, релігійних громад було на території такого районного суду, де частка меншин досягала межі, визначеної у законі, то ці установи також мали можливість вільно користуватися своїми мовами. Також є суттєвим те, що держава не дозволяла, а наказувала застосовувати мову меншини, якщо частка громадян, що її представляли, в даному районі досягала визначеної відсоткової межі. На більшості території Закарпаття з'явилися двомовні (чехословацько-руські), у регіонах, де проживали угорці – тримовні (чехословацько-русько-угорські) написи у громадських місцях, а саме назви шкіл, товариств, крамниць, вулиць та площ тощо.

На території сучасного Закарпаття, яке було частиною Чехословацької Республіки, на переписах населення 1921 та 1930 років частка місцевих руських жителів перевищувала 60%, а угорців було близько 20%. Хоча кількість населення чеської та словацької національностей зростала у періоді між двома переписами, це зростання не було суттєвим.

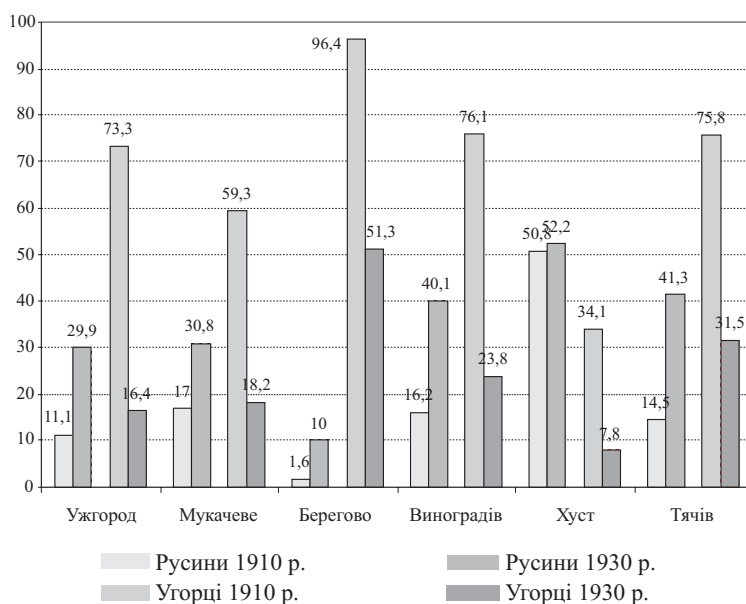
Таблиця 11. Національний склад території сучасного Закарпаття на основі даних чехословацьких переписів населення 1921 та 1930 років

	1921 рік		1930 рік	
	осіб	%	осіб	%
Руські/русини	372278	60,79	446478	60,80
Угорці	111052	18,13	116975	15,93
Німці	9591	1,57	12778	1,74
Чехи, словаки	19632	3,21	34700	4,73
Євреї	80117	13,08	91845	12,51
Інші	19772	3,23	31531	4,29
Всього	612442	100,00	734315	100,00

Складено на основі: *Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. – Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.

Частка угорців особливо знизилась у містах та у великих населених пунктах. Порівняно з переписом 1910 року, до 1930 року частка жителів, які були на обліку як угорці, в Ужгороді та Хусті скоротилася на чверть, у Мукачеві та Виноградіві – на третину, в Берегові – майже на половину. А частка руських, окрім Хуста, повсюди значно зросла.

Рисунок 3. Частка руських та угорських жителів у великих населених пунктах Закарпаття на основі даних переписів населення 1910 та 1930 років

Складено на основі: Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter: *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. – Budapest: Geographical Research Institute and Minority Studies Programme, 1998.

На основі закону про мови та постанови про його виконання руською (малоросійською) мовою можна було користуватися на території всієї Підкарпатської Русі. Угорську мову в установах могли використовувати в Берегівському, Ужгородському, Мукачівському та Виноградівському районах.

Усупереч сприятливого мовного юридичного регулювання, національні меншини, котрі проживали в Чехословацькій Республіці, сформулювали багато скарг стосовно прав використання мов. Однією з причин цього було те, що 20-відсотковий бар'єр, що забезпечував права застосування мови, національним меншинам треба було досягати на території районних судів. А відомства за рахунок адміністративних реформ декілька разів робили спробу встановити межі цих судів так, щоб це негативно впливало на пропорцію меншин. З іншого боку, при встановленні пропорцій, визначених у законі, до уваги брали лише чехословацьких громадян.

Хоча Чехословаччина підписала мирний договір, проте не прийняла ту постанову договору щодо громадянства, згідно з якою автоматично надає громадянство всім, хто живе на її території. Так званий Закон «про місце проживання» № 236 від 1920 року стверджував, що лише ті можуть одержати чехословацьке громадянство, хто до 1910 року отримав місце проживання. На тих, хто переселився на ці території, чекав складний процес клопотання та перевірки. Закон № 152 від 1 липня 1926 року («Lex Dége» за міністра І. Дерер), лише частково вирішив неврегульовану проблему громадянства. Це питання було важливе тому, що, як вже згадувалося, права застосування мов чехословацькі закони пов'язували з відсотковими межами присутності певних

національностей. А непорядковані справи щодо громадянства в першу чергу стосувалися представників меншин. Під час чехословацького перепису населення 1930 року, наприклад, на Закарпатті знайшли 16 тисяч осіб із зарубіжним громадянством та без громадянства, значна частина яких були угорці та руські жителі. Закарпатці, які не мали чехословацьке громадянство, й не мали права брати участь у виборах. Право голосу було лише у громадян Чехословацької Республіки.

Утім, чехословацькі органи влади часто використовували демографічну політику в мовно-політичних цілях. Примітно, наприклад, що за результатами угорського перепису населення 1910 року, розраховуючи на територію сьогоденішнього Закарпаття, в регіоні проживало 184 тисяч угорців, перший чехословацький перепис на цій же території зафіксував лише 111 тисяч угорців. Причиною цього, з одного боку, було те, що після зміни державної влади дуже багато угорських службовців, інтелігенції, офіцерів та жандармів переселилися в середину Угорщини, за кордони, наведені у Тріаноні. Однак, якщо угорська практика перепису населення враховувала рідну мову, то чехословацький перепис населення публікував дані щодо національностей. Таким чином переважна кількість євреїв, що говорили угорською мовою, потрапила в іншу категорію. Цим можна пояснити, що в статистиці щодо національної та рідної мови у 1910 році не було даних щодо євреїв, а в 1921 році на території сучасного Закарпаття вже проживали 80 тисяч євреїв. У чехословацький період закарпатські угорські національні партії відверто висловлювали свою думку щодо скорочення кількості угорців, що, в першу чергу, призвело до «відокремлення» євреїв. Опублікований 5 травня 1935 року в газеті «Карпаті Мадяр Хірлап» («Kárpáti Magyar Hírlap») заклик, наприклад, містить наступне: «Братерське слово до угорців єврейського віросповідання! [...] Угорські брати єврейського віросповідання! Настала остання година! Поверніться в ту корінну спільноту, яка є вашим підживлюючим елементом! Поверніться назад на основи політики Угорської Національної Партії!»

Зміні національних відносин також сприяло і те, що чехословацькі органи влади в рамках земельної реформи на місцях колишніх великих землеволодінь створили так звані чеські та руські колонії на південній території Закарпаття, де переважно проживали угорці. Після першого віденського арбітражу чеські колоністи залишили свої поселення. Їх маєтки за радянські часи потрапили до руських/українських поселенців. У південній, південно-західній частині Закарпаття, в колі сіл, де переважає угорське населення, таким чином створилися, наприклад, села Страж, Дімічево, Данилівка, Червоне та Руські Геївці у сьогоднішньому Ужгородському районі, Свобода, Бадів, Нова Батрадь, Каштаново та Затишне у Берегівському районі, Нижній Коропець у Мукачівському, Пушкіно у Виноградівському районі.

Значну зміну в мовній ситуації регіону принесло б надання обіцяної в Конституції руської автономії. Однак це відбулося лише 11 жовтня 1938 року, коли нарешті сформувався перший автономний уряд на чолі з прем'єр-міністром Андрієм Бродієм. Однак невдовзі, 26 жовтня, його уряд був розпущений, а владні повноваження в регіоні передані наступному уряду, очоленому Августином Волошином.

Темою суперечок був і західний кордон автономії. Закарпатські політики вважали, що до автономного краю мають належати також і східні території сучасної

Словаччини, аж до річки Попрад, де значною була частка руського населення. Однак празький уряд не мав наміру приєднати ці території до автономного регіону. Більша частина проживаючого тут руського населення на сьогодні поступово словакізувалась; частина тих, хто зберіг мову та національну ідентичність, вважають себе українцями, а інша частина – русинами.

22 листопада 1938 року Прага затвердила закон про автономію Підкарпатської Русі. А 25 листопада уряд Волошина вводить українську мову як державну в автономному краї.

З 1 січня 1939 року уряд А. Волошина робить ще один крок до набуття незалежності: офіційно дозволяє використання назви Карпатська Україна замість назви Підкарпатська Русь.

У той час, як війська угорської армії почали завоювання територій Закарпаття, які ще належали до Чехословаччини, 14 березня 1939 року в Хусті Августин Волошин проголосив про створення незалежної держави Карпатської України. На другий день, поки угорські війська поступово рухалися в бік Хуста, провів засідання законодавчий орган незалежної Карпато-Української держави. Сойм підтвердив проголошення суверенної і незалежної країни, державною мовою якої є українська.

3.3. Мовні орієнтації

Мовна політика та мовне планування у спеціалізованій літературі є загально-вживаними поняттями, однак відносини між ними автори тлумачать по-різному. Це пов'язано з тим, що на тлі обох понять стоїть мовний плюралізм: мовна політика та мовне планування теж впливає на стосунки та зв'язки двох (або більше) мов, або кількох варіантів однієї мови, а також регулює їх. Мовну політику зазвичай розтлумачували як політичний вплив з ідеологічним фоном на мовні відносини, а мовне планування (частково) – як виконання цього. Мовна політика визначає рішення та уяви керівних органів країн, а також політичних організацій національних меншин щодо відносин мов більшості та меншості, їхнього використання, розподілення їхніх функцій. У такому тлумаченні мовна політика визначає публічну роль, використання та функції певних мов у багатомовному середовищі. Мовне планування є так званою «внутрішньою» мовною політикою, яка регулює мовно-граматичні норми, правопис, появу мови в освіті.

Під час дії мовного планування, направленої на мовні норми, відокремлюють чотири основні кроки. Першим кроком є вибір тієї мови чи її варіанту, який хочуть використовувати як літературну мову чи літературний варіант мови. Наступний крок – кодифікація: створення тих «кодексів мовних законів» (орфографічний, тлумачний словники, граматика літературної мови), які затверджують норми літературної мови. Третім кроком є розповсюдження: потрібно підтримувати користування обраною та кодифікованою мовою, щоб досягти того, що мовна спільнота вживала цей варіант мови і дотримувалася його норм як мовного зразка. Цьому найкраще сприятиме введення в освіту обраною та кодифікованою мови чи варіанту мови. І, нарешті, четвертим кроком є постійне клопотання про вибрану,

кодифіковану та розповсюджену норму. Адаже мова постійно змінюється, і мовні норми теж мають пристосовуватися до цього. Час від часу потрібно редагувати та видавати нові словники, орфографічні правила, граматики.

На території сучасного Закарпаття в рамках Чехословацької Республіки органи влади зробили можливим використання руської мови в офіційних сферах у краї з абсолютною руською більшістю не зважаючи на те, що автономія на практиці не здійснилася. З мовно-політичної точки зору мову більшості населення, а саме слов'ян, можна було використовувати як офіційну, практично на одному рівні з державною мовою (чехословацькою/чеською).

Угорською мовою, яка була державною мовою попередньої епохи, теж користувалися в установах, адміністраціях на територіях тих районних судів, де частка угорського населення досягала 20 відсотків. І хоча ні руські жителі, ні угорці не були у повній мірі задоволені мовно-політичним становищем, до найбільшої мовної проблеми епохи призвели не мовно-політичні питання, а питання мовного планування, які тісно пов'язані з мовною політикою. В першу чергу те, що руська мова, якою в регіоні користувалися як державною, в цю епоху мала три літературні різновиди у культурному та у суспільному житті, а також в освіті.

Найбільшою проблемою планування мови у місцевого слов'янського населення в цей час була відсутність єдиного мовного напрямку. У колі закарпатських слов'ян, починаючи з кінця XIX – початку XX століття, перетинаються багато мовних напрямків. У досліджуваному періоді теж не було єдиного погляду на мови. У цей час на Закарпатті можна відокремити три мовні напрямки: русофільський (великоруський), українофільський та русинофільський. Представники трьох напрямків бажали впорядкувати мовну ситуацію більшості населення регіону через протилежні один одному методи. Тобто, у досліджувану епоху не було однастайності у колі місцевої слов'янської інтелігенції щодо того, яка мова або варіант мови міг би виконувати функції її літературного різновиду.

До 1918 року угорські владні установи підтримували русинофільський напрямок. Прихильники цього напрямку вважали русинів самостійним народом, а русинську мову (тобто місцеві діалекти) окремою від сусідніх слов'янських мов (української, словацької, польської). Русинофілами ставали в першу чергу священики Мукачівської греко-католицької єпархії. Серед найбільш відомих представників напрямку можемо назвати Антонія Годинку та Хіадора Стрипського. Їхньою метою було створення та кодифікація власної літературної мови, яка б базувалася на місцевих говорах та церковнослов'янській мові. За їхніми міркуваннями, літературну мову потрібно наблизити до «мови народу», тобто до вживаної у повсякденному житті мови. Однак їхню роботу в цьому напрямку значно ускладнювало те, що між місцевими слов'янськими говорами були значні відмінності, і, таким чином, з вибором одного говору не можливо було розв'язати проблему створення літературної мови. Однак на об'єднання місцевих говорів, на вирівнювання норм у них не було ні часу, ні можливості, ні належного фінансового забезпечення, ні легітимізації. У 1920-их роках цей напрямок був змушений відійти на задній план. Однією з причин цього було те, що чехословацькі владні структури вважали провідників теорії самостійного русинського народу та самостійної мови представниками угорських інтересів, «мадяронами», людьми,

що стояли на боці угорців. Хоча у першому номері газети «Неділя» від 6 жовтня 1935 року визнаючи культурну величність російського та українського народів, прихильники самостійної русинської літературної мови закликали представників інших двох напрямів об'єднатися задля створення літературної мови, що базувалася б на мові місцевого народу. Русинський напрямок особливо посилювався в часи угорського панування.

Після того, як територія краю потрапила до складу Чехословаччини, між собою конкурували русофільський та українофільський напрями, що мали протилежну орієнтацію, розділяли місцеву слов'янську інтелігенцію. Русофілів та українофілів спочатку однаково підтримував празький уряд. Перші вважали доцільним впровадження російської (великоруської) літературної мови на Закарпатті, а другі – української літературної норми.

За русофільською теорією єдина російська мова має три основні варіанти: північно-східну (великоруську), південну (малоруську) та західну (білоруську). Говори закарпатських слов'ян належать до південного, тобто малоруського варіанту. І оскільки мовні варіанти, якими розмовляли місцеві жителі, теж належали до єдиної російської мови, закономірним є використання російської літературної мови на письмі. Прихильники російського напрямку представляли мовну систему, схожу на ту, яка є характерною для німецькомовних регіонів Швейцарії. Мовну ситуацію, яку в лінгвістичній літературі називають диглосією (грецькою – двомовність), характеризує те, що швейцарські німці у звичних буденних розмовних ситуаціях (вдома, в колі друзів, у приватному листуванні тощо) користувалися місцевим мовним варіантом (Schweizerdeutsch), а у формальних, публічних сферах спілкування (у церкві, на роботі, в освіті, у художній літературі, у пресі тощо) – німецькою літературною мовою (Hochdeutsch або Schriftsprache). Русофіли засобом буденного словесного спілкування рекомендували місцеві говори, однак в освіті та культурному житті наполягали на введенні російської мови.

Теоретичним фоном українофілів слугувало те, що говори слов'янського населення Закарпаття тотожні з українськими говорами на східному боці Карпат, і таким чином вони є варіантами/діалектами української мови, тобто не створюють окремої мови. Тотожність варіантів мов, якими користувалися на східному та західному боці Карпат доводили написаними ще до XVIII століття мовними текстами.

Русофільський напрямок стартував із перевагою, адже російська літературна мова була кодифікованою, мала великий авторитет і високу культурну цінність. А українська мова у першій третині XX століття мала декілька літературних норм та правописів, які відрізнялися один від іншого. Тому, подібно до русофільського напрямку, українофіли теж змушені були зіткнутися з певними кодифікаційними проблемами.

Перша публічна сутичка російської та української орієнтації відбулася у 1921 році. Пряшівський шкільний інспектор І. Гуснай у своїй брошурі під назвою «Языковий вопросъ въ Подкарпатской Руси» (Пряшів, 1921 р. – 32 с.) рекомендував введення на Закарпатті російської літературної мови. Він заперечував використання української літературної мови, саму українську мову вважав австропольською вигадкою. Місцевий русинофільський напрямок І. Гуснай вважав

проявом вузькотериторіальних інтересів, провінціалізму, духовної відсталості. В науковій праці «О письменном язичі підкарпатських русинів» (Ужгород, 1921 р. – 42 с.) Августин Волошин полемізує з постановкою питання І. Гусная. Волошин однозначно визначився щодо необхідності використання української як літературної мови місцевого слов'янського населення.

Боротьба між українським та російським напрямками проходила на чотирьох важливих теренах: у політиці, в освіті, на шпальтах журналів та газет, що мали визначальне значення в культурному житті, а також у релігійному житті.

Головним культурно-просвітним форпостом українофілів стало засноване у 1920 році Товариство «Просвіта», а також часопис «Науковий Збірник Товариства Просвіта». Його антиполюсом було русофільське Общество ім. Олександра Духновича, створене у 1923 році, а також часописи «Карпатський Край» (1923–1924) та «Карпатський Свет» (1928–1933). Обидва товариства намагалися вплинути на місцеве культурне життя і, завдяки своїм часописам, укорінити в регіоні українську та, відповідно, російську літературну мову. Значна кількість членів «Просвіти» вважали себе українцями, а члени Товариства ім. Олександра Духновича переважно вважали себе русинами. Обидві орієнтації мали значний вплив також і на освіту. Педагогічна Громада (з 1929 року) об'єднувала в першу чергу українофільських, а Учительское Общество (з 1921 року) – русофільських педагогів.

Таблиця 12. Дані народних шкіл у Підкарпатській Русі в 1935/1936 навчальному році

	Частка національності у %	Школи з мовою навчання		Класи з мовою навчання		Вчителі		Учні	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Руські/українці	60,80	465	60,47	2207	67,47	2069	66,08	102152	69,64
Чехи, словаки	4,73	158	20,55	613	18,74	618	19,74	22178	15,12
Угорці	15,93	118	15,34	365	11,16	363	11,59	18171	12,39
Німці	1,74	17	2,21	39	1,19	34	1,09	1818	1,24
Євреї	12,51	7	0,91	16	0,49	16	0,51	741	0,51
Румуни	1,81	4	0,52	31	0,95	31	0,99	1620	1,10
<i>Всього</i>		<i>769</i>	<i>100,00</i>	<i>3271</i>	<i>100,00</i>	<i>3131</i>	<i>100,00</i>	<i>146680</i>	<i>100,00</i>

Складено на основі: Кліма Віктор: Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси. // Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ред. Э. Бачинского. – Ужгород, 1936. – 103. р.

Таблиця 13. Дані громадських шкіл у Підкарпатській Русі в 1935/1936 навчальному році

	Школи		Класи		Вчителі		Учні	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Руські/українські	18	29,03	125	49,60	151	52,07	5311	52,77
Чехословацькі	17	27,42	100	39,68	108	37,24	3626	36,03
Угорські	24	38,71	24	9,52	28	9,66	988	9,82
Німецькі	3	4,84	3	1,19	3	1,03	139	1,38
<i>Всього</i>	<i>62</i>	<i>100,00</i>	<i>252</i>	<i>100,00</i>	<i>290</i>	<i>100,00</i>	<i>10064</i>	<i>100,00</i>

Складено на основі: Кліма Віктор: *Школьное дело и просвещение на Подкарпатской Руси. // Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ред. Э. Бачинского. – Ужгород, 1936. – 103. р.*

У мовній ситуації суттєву роль відіграли граматики, які використали у шкільній освіті. Це зрозуміло, адже школа формує мовну поведінку, звичаї використання мови, норми моралі, грамотність майбутніх поколінь

Не маємо достовірних даних про те, якою саме мовою проводилося навчання в школах, що вважалися школами з руською мовою викладання. Адже в одних школах викладання велося російською, в інших – українською мовою, та були й такі школи, де як мову навчання використовували місцевий говір. Русофіли надавали перевагу російській мовній граматиці, виданій Євменієм Сабовим, а українофіли – граматиці Івана Панькевича. На основі мовного аналізу підручників можемо стверджувати, що прихильники як російського, так і українського напрямку граматику російської та української літературної мови наблизили до місцевих говорів, тобто жодна граMATика не відповідала у повній мірі літературному варіанту даної мови.

Український напрямок в навчанні поступово набирив сили. Це зумовлено наступними обставинами. Коли край потрапив до Чехословаччини, частина педагогів покинула Закарпаття. Однак майже половина педагогів, які залишилися, або не отримали громадянства, або ж не склали присягу на вірність Чехословацькій Республіці, і таким чином не мали права викладати. Проблему нестачі педагогів вирішували за рахунок емігрантів українського напрямку, котрі прибули з Галичини та з Придніпрянської України. Перше видання української граматики Івана Панькевича (1927) ще поєднувало галицький український говір із характерними рисами місцевих діалектів, але друге видання (1936) вже значно віддалилося від місцевих діалектів і наблизилося до норм української літературної мови.

Прага намагалася вирішити складне мовне становище регіону, зокрема, в 1937 році провела референдум щодо того, якою граMATикою повинні користуватися у руських школах. Референдум не торкнувся території всієї Підкарпатської Русі, і його результати були суперечливі. Референдум провели стосовно 427 шкіл. 73% опитаних надали перевагу русофільській граматиці Євменія Сабова, а українську граматику Івана Панькевича підтримали лише 27%. Результати голосування оцінили як перемогу інтелігенції, які висували ідею самостійного русинського народу та ставили своєю метою використання російської мови як літературної.

Однак представники українського напрямку ставили під сумнів достовірність та правомірність референдуму і не визнали його кінцевого результату. Врешті-решт, референдум не дав конкретного вирішення проблеми мови викладання. Водночас він змушував прихильників українофільського напрямку виступити проти чехословацького уряду, вимагаючи якомога більшої самостійності.

Уряд А. Волошина вбачав вірний шлях в українському напрямі, прагнув зміцнити українську мову в краї. В часи Карпатської України вона стала офіційною, а з проголошенням незалежності 1939 року визнавалась державною мовою.

Таблиця 14. Мовні напрямки на Закарпатті з точки зору мовного планування

Етапи мовного планування	Мовні напрямки		
	Русинофільська	Українофільська	Русофільська
Відбір	Нова літературна мова на основі місцевих говорів.	Українська.	Російська.
Кодифікація	Шляхом публікації художньої літератури та наукових праць, статей поступово йти до закріплення літературної норми.	Освоєння української літературної мови, використовуючи граматику (напр. граMATика І. Панькевича).	Перейняття вже кодифікованої російської літературної мови, та граMATика Е. Сабова.
Розповсюдження	Шкільне навчання, релігійне та культурне життя, газети, журнали.	Шкільне навчання, релігійне та культурне життя, політичне та громадське життя.	Шкільне навчання, релігійне та культурне життя.
Розробка	Не залишалось часу на її здійснення.	Не залишалось часу на її здійснення.	Не залишалось часу на її здійснення.

4. МОВНА ПОЛІТИКА В ЧАСИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕВІЗІЇ (1938–1944)

4.1. Склад населення Регентського комісаріату Підкарпатської території

На території Регентського комісаріату Підкарпатської території між 16–24 липня 1939 року провели перепис майна та населення. За його результатами на території регіону площею 12.061 км² проживало 667.561 осіб. Абсолютну більшість склали русини/українці (за офіційною державною термінологією: «magyarosozok» – «мадяророси»). Найчисельнішу національну меншину склали не угорці, а населення з ідишською рідною мовою. Релігійний склад населення був наступним: греко-католики – 61,9%, ортодокси (православні) – 17,2%, іудеї – 12,1%, римокатолики – 6,0%, реформати – 2,2%, інші – 0,6%.